СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗМІНА ПРАВОВІДНОШЕННЯ», «ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОШЕННЯ», «ЗМІНА ПРАВА» ТА «ПРИПИНЕННЯ ПРАВА» У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Ромащенко Іван Олегович
кандидат юридичних наук
асистент кафедри цивільного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Зміна та припинення цивільного правовідношення за змістом ст. 16 Цивільного кодексу (надалі за текстом – «ЦК») України вважаються способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. При цьому зазначені терміни характеризують не лише сферу захисту цивільних прав, тобто правовідношення може змінюватись чи припинятись за відсутності відповідних фактичних та юридичних підстав для захисту, наприклад, у випадку досягнення сторонами договору домовленості про зміну умов чи розірвання договору. Відтак, поняття зміни та припинення правовідношення відображають його динаміку не тільки за наявності девіантної поведінки зобов'язаної особи, а і в інших передбачених законом випадках. Різноманіття юридичних фактів, що є підставами для зміни і припинення правовідношення, та їх виникнення у практиці учасників цивільних відносин зумовлює практичну значимість та відповідну актуальність дослідження вказаних термінів.

Нерідко у наукових джерелах йде мова також про зміну та припинення прав певних суб'єктів [1]. Метою цієї статті є з'ясування критеріїв розмежування термінів «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна цивільного права» і «припинення цивільного права».

Без сумніву, зміну та припинення прав не слід ототожнювати з поняттям «зміна та припинення правовідношення». Це випливає насамперед з того, що суб'єктивне право нарівні з юридичним обов'язком структурно входить до юридичного змісту будь-якого правовідношення, яке охоплює в собі права та обов'язки суб'єктів. В той же час, становить науковий інтерес можливість такої зміни права, яка б не вважалась зміною цивільного правовідношення. Як відзначав О.О. Красавчиков, рух правовідношення – це рух також суб'єктивних

© Ромащенко Р.О.

прав, однак рух останніх ще не означає руху правовідношення загалом. Такий висновок вчений ілюструє ситуацією, при якій правомочність перетворюється у право вимоги, коли цивільне правовідношення в цілому впливу не зазнає [2, с. 77, 79]. Втім, наведений вченим приклад відображає ситуацію «приведення права у бойову готовність» в результаті його порушення [3, с. 81], коли настає можливість реалізації права, а тому уявляється, що такі процеси не є ані зміною правовідношення, ані зміною права. Натомість О.С. Іоффе зазначає, що зміна правовідношення може в той же час розглядатися як зміна прав та обов'язків його суб'єктів. В якості прикладу приводиться перетворення відносин з майнового найму у відносини з відшкодування безпідставного збагачення, коли право наймодавця вимагати від наймача повернення в обумовлений строк предмета найму замінюється на право вимагати від наймача безпідставного збагачення від неправомірного продажу предмета найму добросовісному набувачу [4, с. 61]. Відтак, підхід, запропонований проф. О.С. Іоффе, дає підстави визнати будь-яку зміну права (а вірніше правомочностей, що лежать в основі права) зміною правовідношення. В розвиток вказаного підходу слід зазначити, що не будь-яка зміна правовідношення є зміною окремих прав та обов'язків у правовідношенні, оскільки можливе припинення частини прав та обов'язків у правовідношенні, яке призводить до того, що правовідношення в цілому продовжує існувати, але у зміненому вигляді. Так, якщо у складному правовідношенні у однієї із сторін є декілька прав (наприклад, право вимагати передачі товару і право на інформацію про товар), одне з яких припиняється, то відповідно загалом правовідношення змінюється. Разом з тим, у простих правовідносинах, в яких одній стороні правовідношення належить одне право [5, с. 15; 6, с. 497], якому кореспондує відповідний єдиний юридичний обов'язок іншої сторони, зміна правовідношення буде означати в тому числі і зміну права, а припинення правовідношення – припинення права.

Втім, навіть у простих правовідносинах, що не ускладнені множинністю прав та обов'язків суб'єктів, виявлення критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення є непростим, але необхідним завданням, оскільки вимоги про зміну та припинення правовідношення, незважаючи на подібність, в одному позові не можуть поєднуватися, як це іноді трапляється на практиці [7]. Зміна правовідношення може відбуватись по лінії суб'єкта, об'єкта чи змісту правовідношення [8, с. 12], однак залишається невирішеним питання, де знаходиться межа зміни правовідношення, після якої правовідношення вже перестає існувати у попередньому вигляді, припиняє своє існування та стає новим юридичним зв'язком. Так, В.Б. Ісаков вказував, що зміна одного з

елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст) – це, як правило, зміна правовідношення, а зміна двох чи тим більше трьох елементів майже завжди призводить до припинення попереднього зв'язку і до виникнення нового [9, с. 66]. Відзначаючи оригінальність запропонованого підходу, К.С. Бєзік звертає увагу на відсутність критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення, у зв'язку з чим вважає за доцільне використовувати в якості такого критерію законодавче визначення ситуації, при якій зобов'язання припиняється при одночасному виникненні нового, і такою ситуацією є новація [10, с. 74]. Разом з тим, автор в своєму дослідженні використовує визначення новації, наведене в п. 1 ст. 414 ЦК Російської Федерації, яке дещо відрізняється від змісту ч. 2 ст. 604 ЦК України, присвяченої новації. На відміну від новації за цивільним законодавством України, новація за ЦК Російської Федерації означає домовленість, що передбачає інший предмет чи спосіб виконання, в той час як за ЦК України новацією може бути будь-яка домовленість сторін про заміну первісного зобов'язання новим між тими ж сторонами. Подібний російському законодавчий підхід в цій сфері також вміщений в цивільних кодексах інших держав – учасниць СНД, серед яких ч. 1 ст. 384 ЦК Республіки Бєларусь, ч. 1 ст. 430 ЦК Республіки Вірменія, ч. 1 ст. 372 ЦК Республіки Казахстан, ч. 1 ст. 347 ЦК Республіки Узбекистан [11, с. 262]. Цікаво, що, незважаючи на такі положення законодавства України, в судовій практиці України було сприйнято «звужений» підхід до розуміння новації, оскільки вищі судові інстанції наголошують на тому, що «нове зобов'язання повинно містити умови про інший предмет або про інший спосіб виконання зобов'язання» [12; 13; 14], що свідчить про дієвість зазначених критеріїв.

Такі твердження є справедливими щодо зобов'язань, оскільки новація відноситься до припинення зобов'язання за домовленістю сторін (ч. 2 ст. 604 ЦК України). Предметом виконання зобов'язання в літературі іменується майно, робота або послуга, яку в силу зобов'язання боржник повинен передати, виконати або надати кредитору [15, с. 890]. В свою чергу, об'єкт правовідношення в науці цивільного права класично визнається «тим, на що направлена поведінка зобов'язаної особи, насамперед річ» [16, с. 195]. О.С. Іоффе в своїй роботі 1949 р. не погоджувався з віднесенням речей до об'єктів, оскільки останні не в змозі реагувати на дію, здійснювану правом [4, с. 97], але в подальшому свою позицію модифікував, виділяючи три рівня об'єктів цивільних правовідносин, відповідно юридичний, ідеологічний та матеріальний об'єкти [17, с. 678]. Можливість віднесення і дій, і речей до об'єктів цивільних правовідносин узгоджується із багатоманіттям цивільних правовідносин [18, с.

410]. За таких обставин речі, роботи та послуги, що відносяться до предмета виконання зобов'язання, становлять також об'єкт цивільного правовідношення. Так, в договорі купівлі-продажу матеріальним об'єктом правовідношення і одночасно предметом виконання зобов'язання вважатиметься майно, яке підлягає передачі. При цьому, зміна предмета виконання зобов'язання впливатиме не лише на об'єкт такого правовідношення, але й також і на його зміст, оскільки права та обов'язки суб'єктів тісно пов'язані з власне діями таких суб'єктів.

Що стосується способу виконання зобов'язання, то останній виступає якісною характеристикою одночасно об'єкта та змісту цивільного правовідношення. На відміну від предмета виконання, функцією якого є відповідь на питання «що?», спосіб виконання призначений для відповіді на питання «як?». В практиці арбітражних судів Російської Федерації, де, як вже було вище зазначено, предмет та спосіб виконання набули законодавчого закріплення, склались наступні правила тлумачення норм про спосіб виконання зобов'язання по відношенню до розрахункових відносин. З одного боку, як вважають суди, угода сторін, за якою змінюються строки і порядок розрахунків за кредитним договором, не означає зміни способу виконання зобов'язання, оскільки такий спосіб (виплата грошових коштів кредитору) залишається попереднім [19, с. 101]. З іншого боку, Федеральним арбітражним судом Північно-Західного округу було визнано новацією угоду про погашення заборгованості, оформлену графіком з іншим способом розрахунків, попри вказані в касаційній скарзі заперечення [20]. В останньому випадку необхідно брати до уваги ту обставину, що форма розрахунків змінювалася після настання факту прострочення виконання зобов'язання, у зв'язку з чим de facto невиконані дії боржника замінювалися на інші, з відмінним від попереднього порядком їх виконання.

Отже, зміна предмета та способу виконання зобов'язань неодмінно впливає на об'єкт та зміст таких правовідносин, але зміна об'єкта та змісту зобов'язального правовідношення не завжди означає його припинення. Наприклад, при зміні кількості товарів, що підлягають поставці, або при зміні вартості таких товарів правовідношення не припиняється. Верховний Суд України також не знайшов підстав кваліфікувати зміну умов діючого зобов'язання як новацію правовідношення застави (іпотеки), коли зміна полягала у заміні боржника, виконання грошових зобов'язань якого за кредитним договором забезпечувало зобов'язання застави (іпотеки) [21, с. 45]. Разом з тим, у випадку заміни, наприклад, рухомого майна на нерухоме у

договорі купівлі-продажу може йти мова про припинення зобов'язання, а також виникнення на його основі нового правовідношення. Найбільш складним прикладом зміни правовідношення є зміна одночасно в декількох напрямах, наприклад, при заміні боржника та прощенні йому частини боргу або покладенні додаткових обов'язків.

Попри те, що за змістом ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язання є правовідношенням, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку, проблема залишається з тими цивільними правовідносинами, які не є зобов'язаннями, оскільки не є очевидним, що новацію слід визнати підставою припинення будь-яких цивільних правовідносин, зокрема, в силу того, що терміни «предмет виконання» і «спосіб виконання» є характерними насамперед для зобов'язального права. В інших цивільних правовідносинах відбувається виконання не зобов'язання, а обов'язків у правовідношенні. Наприклад, власник речі зобов'язаний вживати заходів до запобігання виникненню шкоди здоров'ю громадян і навколишньому середовищу при здійсненні його права власності [22, с. 511], а власникові протистоїть необмежена й завідомо не визначена кількість осіб, яким заборонено порушувати таке суб'єктивне право і створювати перешкоди в його здійсненні [23, с. 530]. Попри те, що виконання зазначених обов'язків матиме певний предмет та спосіб, зокрема, дії всіх та кожного мають виражатися у належному і шанобливому ставленні до об'єкта права власності, однаково бракує підстав для висновку, що зміна предмета чи способу виконання зазначених обов'язків призведе до припинення будь-якого цивільного правовідношення через відсутність достатнього забезпечення цих правових наслідків необхідними фактичними обставинами.

За таких обставин, існують підстави погодитись з К.С. Бєзіком у доцільності використання предмета та способу виконання як критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення, але лише в частині зобов'язальних правовідносин. Таким чином, у випадку заміни предмета або способу виконання зобов'язання відбувається припинення попереднього правовідношення, а не його зміна, а також виникнення нового правовідношення.

Отже, вищевказані судження в сукупності дають можливість зробити такий висновок з питання розмежування зміни та припинення цивільного правовідношення: зміна правовідошення полягає у зміні його суб'єкта, об'єкта чи змісту, а припинення правовідношення – у припиненні всіх прав та

обов'язків сторін правовідношення. Крім того, додатковими критеріями відмежування зміни від припинення правовідношення у зобов'язаннях є предмет та спосіб виконання: якщо зміна є настільки суттєвою, що стосується предмета чи способу виконання зобов'язання, що невідворотно позначається на об'єкті та змісті такого правовідношення, то відповідно має місце припинення попереднього правовідношення та виникнення нового.

У майбутньому об'єктом уваги представників доктрини цивільного права може стати питання про можливість застосування таких критеріїв як предмет та спосіб виконання для відмежування зміни правовідношення, яке не є зобов'язальним, від його припинення.

Список використаних джерел:

1.Носік Ю.В. Підстави виникнення, зміни та припинення прав на комерційну таємницю в Україні / Ю.В. Носік // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - № 1 (51). – С. 86-94.

2.Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 182 с.

3.Маркин А.В. Юридическая ответственность и правоотношение / А.В. Маркин // Вектор науки ТГУ. – 2010. - № 2 (12). – С. 79-81.

4.Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1949. – 144 с.

5.Кожевников В.В. Проблемы классификации правоотношений / В.В. Кожевников // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2010. – № 3 (24). – С. 14-16.

6.Червонюк В. И. Теория государства и права: учебник / В. И.Червонюк. - М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.

7.Ухвала Севастопольского апеляційного господарського суду від 20 жовтня 2010 р. у справі № 5002-33/3428-2010. – Режим доступу [Електронний ресурс]: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12183689.

8.Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цив. право і процес; сім. право; міжн. прив. право» / І.О. Ромащенко. — Київ, 2014. — 18 с.

9.Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М.: Юридическая литература, 1984. – 144 с.

10.Безик К.С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российском Федерации: монография / К.С. Безик. – Иркутск: Издательство ИГУ, 2012. – 220 с.

11.Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб / Т.В. Боднар. – К.: Юстиніан, 2007. – 280 с.

12.Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення інфляційних збитків за договором про створення (передачу) науково-технічної продукції та договором уступки права вимоги» від 22 листопада 2006 р. у справі № 10/76-06 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

13.Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення кредиторської заборгованості» від 16 грудня 2009 р. у справі № 10/196-09 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

14.Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення суми боргу у зв'язку з неналежним виконанням договорів» від 31 березня 2010 р. у справі № 7/574 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

15.Гражданское право: учебник: Том 1 / [под ред. А.П. Сергеева]. – М.: ТК Велби, 2009. – 1008 с.

16.Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Том 1 / М.М. Агарков. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 490 с.

17.Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О.С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М.: Статут, 2000. – 777 с.

18.Ровный В.В. Объект гражданского правоотношения: уровень разработки проблемы и вариант её решения / В.В. Ровный // Цивилистические исследования: ежегодник гражданского права / [под ред. Б.Л. Хаскельберга, Д.О. Тузова]. – М.: Статут, 2006. – Вып. 2. – С. 398-427.

19.Обзор практики применения арбитражными судами статьи 414 Гражданского кодекса Российской Федерации: информационное письмо Президиума Высшего Арбитражного Суда РФ от 21 декабря 2005 г. № 103 // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 2006. - № 4. – С. 100-107.

20.Постановление Федерального арбитражного суда Северо-Западного округа от 26 декабря 2000 г. Дело № А56-21261/2000 [Электронный ресурс] // КонсультантПлюс: справочная правовая система.

21.Зуєвич Л.Л. Про відсутність новації у разі відсутності припинення первісного зобов'язання новим / Л.Л. Зуєвич // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 4. – С. 42-45.

22.Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1: Підручник / [за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є.О. Харитонова, канд. юрид. наук Н.Ю. Голубєвої]. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 832 с.

23.Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / [за відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1. – 832 с.

Публікація присвячена аналізу співвідношення понять «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна права» та «припинення права». Шляхом застосування порівняльно-правового та системно-структурного методів дослідження виокремлено критерії для відмежування зміни правовідношення від припинення правовідношення у цивільному праві. Для зобов'язань такими критеріями запропоновано вважати предмет та спосіб виконання, що у науці цивільного права використовуються для позначення такої підстави припинення зобов'язання як новація. Зміна предмету та способу виконання зобов'язання невідворотно впливає на зміну об'єкта та змісту зобов'язання і призводить до припинення такого правовідношення. В свою чергу, зміна зобов'язального правовідношення, що не стосується зміни предмета чи способу виконання, може відбуватися по лінії суб'єкта, об'єкта чи змісту.

***Ключові слова**: зміна правовідношення, припинення правовідношення, зміна права, припинення права.*

Публикация посвящена анализу соотношения понятий «изменение правоотношения», «прекращение правоотношения», «изменение права» и «прекращение права». Путем применения сравнительно-правового и системно-структурного методов исследования выделено критерии для отграничения изменения правоотношения от прекращения правоотношения в гражданском праве.

***Ключевые слова**: изменение правоотношения, прекращение правоотношения, изменение права, прекращение права.*

Article is devoted to the correlation of notions "change of legal relationship", "termination of legal relationship", "change of right" and "termination of right". Through the application of comparative and structural research methods the criteria to distinguish change of legal relationship from termination of legal relationship in civil law are pointed out.

***Key words**: change of legal relationship, termination of legal relationship, change of right, termination of right.*